

1. Jednání a smysl – Weber

Kdokoliv chce pojednat problém sociálního jednání, stojí před takřka povinnou volbou, již představuje myšlení Maxe Webera. Rovněž pro účel této práce má Weber zásadní význam nejen z hlediska metodologického, v němž spojoval otázku jednání jak s jeho subjektivními motivacemi, tak s důsledky jeho vnějších projevů a externích vlivů. Problém jednání měl pro Webera význam nejen koncepčně-metodologický, nýbrž především empiricko-historický. Je přitom pozoruhodné, že Weber sám nikde o sociologické teorii jednání jako takové nehovoří. Namísto toho používá známý, byť v naší souvislosti ne zcela explicitní termín rozumějící (verstehende) sociologie. Tím nechce naznačit, že by se sociologie měla se zvýšeným úsilím věnovat analýzám struktury sociálního jednání. Sociologie by se spíše měla snažit pochopit (odtud také alternativní překlad chápající sociologie) jednání v jeho empirických důsledcích.

Jednání, které se má stát předmětem rozumějící sociologie, je především jednáním srozumitelným, orientovaným na ostatní aktéry. Dvě nejdůležitější statě, v nichž Weber jednání analyzuje, jsou „Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie“ z roku 1913, o níž je v sekundární literatuře referováno zkráceně jako o „Kategorienaufsatz“⁷, a text „Soziologische Grundbegriffe“ z úvodu *Wirtschaft und Gesellschaft*, na nějž je odkazováno zjednodušeně jako na „Grundbegriffe“⁸ a který Weber zamýšlel jako projasnění a zjednodušení staršího textu o kategoriích rozumějící sociologie. Pojednáme zde zejména tyto dva texty, avšak kdykoliv to bude zapotřebí, zasadíme Weberovy úvahy o jednání do širší souvislosti jeho díla.

Motivace jednání a jeho průběh

Program rozumějící sociologie Weber načrtává hned na začátku *Wirtschaft und Gesellschaft* ve stati „Soziologische Grundbegriffe“. Slavná a často citovaná definice, která otevírá tento text, zní: „Sociologie (jak zde rozumíme významu tohoto velmi mnohoznačně používaného slova) má znamenat: vědu, která chce pomocí interpretace rozumět sociálnímu jednání, a tím je příčinně vysvětlit v jeho průběhu a účincích. Jednání přitom má znamenat lidské cho-

⁷ Weber, M. „Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie“. In: Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen 1982, s. 427–474. Tento článek vyšel původně časopisecky: *Logos. Internationale Zeitschrift für Philosophie der Kultur*, č. 4/1913, s. 253–294.

⁸ In: Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen 1972, s. 1–30. Text je k dispozici rovněž v českém překladu M. Havelky (srv: „Základní sociologické pojmy“. In: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha 1998, s. 135–171). Citovat budeme nicméně podle německého vydání, abychom zachovali konzistenci odkazů na oba klíčové texty.

vání (lhostejno, zda vnější nebo vnitřní konání, opomenutí či trpění) tehdy, pokud s ním jednající spojuje či spojují subjektivní smysl.⁹ Zdůrazněn je zde právě subjektivní smysl jednání, čímž Weber sociologii vyhrazuje zcela svébytné místo jakožto vědě empirické, která musí pomocí vlastních metod tento subjektivní smysl vyložit. Zároveň tím sociologii vymezuje vůči ostatním vědám v čele s právní teorií, které se naopak soustředí na rozbor institucionálních rámců jednání a jeho objektivního smyslu.

Sociologii jakožto vědu o subjektivním smyslu jednání však Weber odlišuje rovněž od psychologie. Zřejmé je to ze staršího textu o kategoriích rozumějící sociologie, kde Weber ukazuje, že vysvětlit jednání neznamená pátrat po psychických stavech jednajícího, nýbrž předpokládá nutnost odvodit je: 1. ze subjektivních očekávání způsobu chování druhého a 2. z ověřených zkušeností o chování druhého. Metoda sociologického výkladu jednání tak není introspekci, nýbrž opírá se o objektivizované a zvnějšněné projevy jednání. Jak očekávání určitého průběhu jednání, tak sedimentovaná zkušenost se zakládají na specifickém typu racionality jednání. První typ racionality Weber nazývá subjektivní účelová racionalita (subjektive Zweckrationalität), druhý potom objektivní racionalita správnosti (objektive Richtigkeitsrationalität), přičemž upozorňuje, že „čím jednoznačněji je jednání orientováno podle typu racionality správnosti, o to méně srozumitelný je také význam jeho průběhu prostřednictvím různých psychologických úvah“.¹⁰

Weberovo známé vymezení předmětu sociologie však zároveň otevřelo problém týkající se vlastní metody interpretace sociálního jednání. Weber totiž kombinuje dvě různé, do té doby přísně rozlišované metody, totiž porozumění a vysvětlování a přisuzuje je současně jedné vědě. Tato skutečnost je překvapivá především tehdy, uvědomíme-li si, že Weber sám byl silně ovlivněn novokantismem, který jakožto dominantní filosofie své doby stavěl ve své badenské větvi na odlišení metod nomotetických (přírodních) a idiografických (duchovních) věd.¹¹ Zatímco přírodní vědy se snaží realitu vysvětlit (erklären), spočívá svébytnost a nenahraditelnost duchovních věd v tom, že realitu nevysvětlují, nýbrž chápou (verstehen). Weber obě tyto metody kombinuje v jedné definici. Zřejmé to je například tam, kde hovoří zároveň o rozumění (Verstehen) a rozumějícím vysvětlování (verstehendes Erklären) jakožto rovnocenných metodách interpretace smyslu jednání příslušejících sociologii,¹² ale již

⁹ *Ibid.*, s. 1.

¹⁰ Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen 1982 (orig. 1922), s. 432.

¹¹ Rozlišení pochází od W. Windelbanda ze spisu *Geschichte und Naturwissenschaft* (1894). Vliv novokantismu na Webera podrobně zpracoval M. Havelka ve své předmluvě k Weberově výboru ze sociologie náboženství (srv. Havelka, M. „Max Weber a počátky sociologie náboženství“. In: Weber, M. *Sociologie náboženství*. Praha 1998, s. 17–115).

¹² Srv. Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen 1982, s. 428.

v citované úvodní větě *Wirtschaft und Gesellschaft* je porozumění jednání ukázáno jakožto předpoklad jeho vysvětlení.

Weber se sice na jedné straně snaží vystavět sociologii jako rozumějící vědu podle novokantovské koncepce, na straně druhé se však nejvýznamněji věnoval kauzálně racionálnímu charakteru sociální reality, což jej opět nutilo vracet se od porozumění k vědeckému způsobu vysvětlování. V tomto rozpětí mezi kladením zákonů (*nomós* – zákon; *tithémi* – klásti; *nomothetés* je starořecký terminus technicus pro zákonodárce) a popisem jednotlivin (*ídios* – jednotlivý, zvláštní; *gráphein* – psáti), máme-li přesně zachovat řeckou etymologickou strukturu Windelbandovy dichotomie nomotetických a idiografických věd, lze spatřovat nejen komplikovanost Weberova metodologického odkazu a eo ipso jeho teorie jednání, nýbrž i zdroj všech pozdějších sporů o charakter sociologie jako vědy o společnosti.

Ponechme ale stranou tyto metodologické otázky, jejichž různá řešení jsou dodnes součástí weberovského bádání, a přejdeme k vlastnímu problému jednání. Weber především odlišuje jednání od chování, případně definuje jednání jako „smysluplné chování“ (*sinnhaftes Verhalten*).¹³ Tato z dnešního pohledu běžná distinkce nicméně nebyla zdaleka samozřejmá v době, kdy celá oblast intencionality teprve čekala na své vytěžení fenomenologickými analýzami. Jednání je tedy, podle Webera, orientováno na prostředky a cíle, což ozřejmuje na praktickém příkladu výrobku jakožto produktu lidské invence: „každý artefakt, například stroj, je vysvětlitelný a srozumitelný pouze ze smyslu, který lidské jednání [...] propůjčilo výrobě a použití tohoto artefaktu“.¹⁴ Jednání je strukturováno na ose prostředek–účel a tato kauzalita je orientována na vnější předměty, kterým propůjčuje smysl. Není přitom možné jednoduše říci, že smysl lidského jednání lze vyčíst ze smyslu vnějších předmětů. Jak Weber upozorňuje, srozumitelná je pouze „vztaženost lidského jednání, buď jako prostředek, nebo jako účel“, na to, co má aktér nebo aktéři na mysli a na co bylo jejich jednání orientováno. Jen v těchto kategoriích dochází k porozumění takovým předmětům. Bez dostupného významového obsahu (*Sinngehalt*) naproti tomu zůstávají všechny – živé, neživé, mimolidské, lidské – případy či situace bez zamýšleného smysluplného obsahu, pokud nejsou k jednání ve vztahu „prostředku“ a „účelu“, nýbrž představují jen jeho podnět, výzvu či zábranu.¹⁵

Zamýšleným smyslem jednání Weber rozumí subjektivní smysl konání a významovou souvislost. Tento smysl nemusí být nutně smyslem, který si aktér plně uvědomuje. Aktéři často jednají na základě zvyklostí, které sice mají svůj základ v původně tematizovaném smyslu, avšak rutinizací a opako-

váním může být tento smysl zcela zastřen. Jak podotýká Weber: „reálné jednání probíhá ve velké většině případů v temném polovědomí nebo nevědomí jeho zamýšleného smyslu“. Jednající jej „cítí“ neurčitěji, než kdyby si jej uvědomoval či jej „vyjasňoval“, jedná ve většině případů pudově či zvykově. Jen příležitostně [...] je smysl jednání uvědomován. Skutečně efektivní, tj. plně vědomé a jasné smysluplné jednání je ve skutečnosti stále jen hraničním případem.“¹⁶ Touto poznámkou Weber nejen upozorňuje na fakt, že jakákoliv snaha o kategorizaci typů sociálního jednání je vždy idealizací, nýbrž zároveň zpochybňuje i představu stále aktivní intencionality jednání.

Weber nebuduje svoji teorii jednání explicitně jako teorii sociálního jednání. „Společenskost“ jednání je nicméně důležitým vztahným rámcem jeho úvah. V textu „Kategorienaufsatz“ označuje Weber jednání orientované na alter ego jako „pospolité jednání“ (*Gemeinschaftshandeln*), zatímco v pozdějších „Grundbegriffe“ hovoří o „sociálním jednání“ (*soziales Handeln*). Důležitější než tento terminologický rozdíl je skutečnost, že v obou případech je „orientovanost“ jednání chápána jakožto očekávání jednajících vůči sobě navzájem. Tak podle Webera jednají sociálně například cyklisté, účastní-li se silničního provozu, zatímco chování lidí, kteří v dešti hromadně roztáhnou deštník, sociálním jednáním není. Ego i alter ego se na sebe vzájemně vztahují prostřednictvím recipročních očekávání. Stabilita sociálního řádu je pak úměrná míře naplňování těchto očekávání.

Jsou-li reciproční očekávání účastníků interakce naplněna, hovoří Weber o shodě či porozumění (*Einverständnis*), jež definuje následovně: „Porozuměním“ chceme totiž rozumět stav, kdy jednání orientované na očekávání chování druhého tím má empiricky „platnou“ šanci tato očekávání také naplnit.“¹⁷ Zavedením pojmu porozumění Weber zamýšlí konkretizovat doposud prázdný pojem pospolitého jednání a hovoří přímo o „*Einverständnis*“,¹⁸ tedy o jednání orientovaném na porozumění či o rozumějícím jednání. Ovšem nikoliv každé pospolité jednání je zároveň jednáním orientovaným na porozumění. Tím, co zakládá specifčnost jednání orientovaného na porozumění, je právě vědomé očekávání a vztaženost na průběh jednání druhých lidí. Ona pospolitost je tedy i v tomto typu jednání předpokládána, jen je rozšířena o moment porozumění.¹⁹ Vedle pospolitého jednání a jednání orientovaného na porozumění hovoří Weber ještě o třetím typu, totiž o jednání společenském (*Gesellschaftshandeln*), které však představuje pouze specifický přechodový typ.

¹⁶ *Ibid.*, s. 10.

¹⁷ Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen 1982, s. 456.

¹⁸ *Ibid.*, s. 456.

¹⁹ Uvidíme dále, že podobná představa jednání, které je primárně zaměřeno na porozumění, se stane základním stavebním kamenem Habermasových úvah o komunikativním jednání.

¹³ Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1972, s. 2.

¹⁴ *Ibid.*, s. 3.

¹⁵ *Ibid.*, s. 3.

Pro pochopení charakteru společenského jednání a jeho vymezení vůči jednání orientovanému na porozumění je nejjednodušší uvést Weberův vlastní příklad: „Jednání orientované na porozumění cestujících v tramvaji, kteří vstoupí do konfliktu jiného cestujícího s průvodčím, se přeměňuje v jednání společenské, pokud se posléze spojí při společné stížnosti.“²⁰ Weber uvádí i další příklady společenského jednání, jako například založení časopisu s následným propojením skupin vydavatelů, spolupracovníků, abonentů atp. V tomto smyslu lze tedy říci, že jednání orientované na porozumění je předpokladem možnosti koordinace jednání více lidí.

Porozumění Weber chápe ve dvou významech. Rozlišuje závazné porozumění a porozumění zájmové. Závazné porozumění chápe jako objektivní závaznost na základě zobecněných očekávání. Porozumění zájmové je pak založeno na vzájemně očekávaných maximách. Je zřejmé, že závazné porozumění se silněji dotýká celku společnosti a normativních očekávání v jejím rámci. V této souvislosti má dozajista pravdu S. Hermes, když Weberovo pojetí závazného porozumění z „Kategoriensatz“ dává do souvislosti s konceptem „víry v legitimitu“, který Weber rozvíjí v „Grundbegriffe“.²¹ Zde Weber tvrdí, že „jednání, zejména sociální jednání a obzvláště pak sociální vztah, mohou být ze strany zúčastněných orientovány na základě představy o existenci legitimního řádu. Šance, že se i fakticky uskuteční, se pak nazývá ‚platnost‘ daného řádu.“²² Závazné porozumění je tak předpokladem takového jednání, kdy jsou si aktéři vědomi nároků platného řádu a jednájí v souladu s jeho nároky.

Pro úplnost ještě dodejme, že porozumění, jak je Weber tematizuje v textu o kategoriích rozumějící sociologie, totiž jakožto ustavující charakteristiku jednání, které je ve svých důsledcích orientováno buď na druhého, nebo v souladu se zobecněnými očekávanými, má svůj pojmový pendant i v pozdějším Weberově zpracování problematiky jednání. Dokládá to opět S. Hermes, když ukazuje, že „kategorii porozumění uváděné v ‚Kategoriensatz‘ odpovídá v ‚Grundbegriffe‘ pojem sociálního vztahu“.²³ Weberova charakteristika sociálního vztahu z „Grundbegriffe“ se skutečně velmi podobá výše uvedené definici porozumění v „Kategoriensatz“. Sociální vztah (soziale Beziehung) zde, podle Webera, znamená chování více lidí, které je v závislosti na významovém obsahu vůči sobě navzájem orientováno. Sociální vztah i porozumění se tak vyznačují svojí zaměřeností na alter ego. Nahlédneme-li tedy porozumění a sociální vztah v jednotné souvislosti, můžeme chápat reciprocitu aktérů

²⁰ *Ibid.*, s. 461.

²¹ Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1972, s. 16, srv. též: Hermes, S. *Soziales Handeln und Struktur der Herrschaft*. Berlin 2003, s. 70.

²² *Ibid.*, s. 16.

²³ Hermes, S. *Soziales Handeln und Struktur der Herrschaft*. Berlin 2003, s. 62.

jako vzájemné porozumění v sociálním vztahu. Porozumění se tak stává nejen předpokladem úspěšné interakce více aktérů, nýbrž v podobě zobecněných očekávání je i podmínkou udržení víry v legitimitu daného sociálního uspořádání.

Kam tímto výkladem Webera směřujeme? Z dosavadních úvah je zřejmé, že se u Webera snoubí zájem o otázky subjektivní motivace jednání s analýzou objektivních podmínek ovlivňujících, či dokonce předpisujících požadované modely jednání. Porozumíme-li těmto objektivním očekáváním, která na jednání systém klade, otevře se nám do jisté míry i černá skříňka jeho subjektivní motivace.²⁴ Jednání je tak již u Webera možné pochopit v oné smíšené perspektivě subjektivních a objektivních hledisek, pro niž horoval Touraine.

Evidence, porozumění a adekvátnost

Nezbytným komplementem Weberovy analýzy jednání jsou metodologické zásady stanovující odpovídající způsoby interpretace jednání. Metodu sociologie Weber označuje jako racionalistickou. Každé interpretaci jde v první řadě o evidenci a metodickou cestou zajišťující evidenci porozumění je racionální interpretace. Tuto evidenci Weber dělí na 1. *racionální evidenci* a 2. *empatickou evidenci*, tedy uskutečněnou pomocí vcítění či znovuprožití, a ukazuje jejich vztah k jednání. „Racionálně evidentní je v oblasti jednání především to, čemu lze na něm *intelektuálně* beze zbytku a zřetelně rozumět v jeho zamýšlené významové souvislosti (Sinnzusammenhang). Evidentní pomocí vcítění je na jednání to, co je znovu prožito v jeho prožívané *pocitové souvislosti* (Gefühlszusammenhang).“²⁵ S racionální evidencí poznáváme mimo oblast jednání například logické či matematické výpovědi. Zaměníme-li logický řetězec vyplývání za řetězec posloupných kroků určitého průběhu jednání, lze uplatnit racionální porozumění i při interpretaci jednání.

Weber si nicméně uvědomuje, že proklamovaná racionální evidence je v oblasti jednání velmi ošidná. Jednání sice můžeme z jeho jednotlivých kroků racionálně interpretovat, tím však nemáme ani v případě nejjednoznačnějšího účelového jednání jistotu shody naší interpretace se skutečnou subjektivní motivací jednajícího. Naopak v případě různých omylů a nejasných průběhů jednání nejsme schopni příčinný řetězec evidentně pochopit, a musíme se spokojit s intelektuálním porozuměním těmto okolnostem. To je i případ nejrůznějších hodnotových orientací jednání (Weber uvádí náboženské, charitativní,

²⁴ Motivy jednání Weber objektivizuje jako jeho předpokládané důvody: „Motiv“ znamená významovou souvislost, která se jeví jednajícímu samému nebo pozorovateli jako smysluplný ‚důvod‘ určitého chování.“ (Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1972, s. 5).

²⁵ *Ibid.*, s. 2.

ale i extrémně racionalistické fanatismy), přičemž platí, že „čím radikálněji se odchylují od našich vlastních posledních hodnot, tím obtížněji jsou prostřednictvím vciťující fantazie znovuprožívajícím způsobem pochopitelné.“²⁶ Racionalistické metodě sociologie je tedy nutno rozumět s těmito omezeními.

Vedle rozlišení racionální a empatické evidence činí Weber další důležitou dichotomii, když hovoří o dvou typech porozumění: 1. *aktuálním porozumění* a 2. *vysvětlujícím porozumění*. Zatímco aktuální porozumění je vždy zaměřeno na právě se odehrávající přítomné jednání, vysvětlující porozumění toto prvotní aktuální porozumění zasazuje do určité významové souvislosti tím, že zkoumá a analyzuje možnou motivační strukturu jednání. Weber tento rozdíl ukazuje na příkladu matematické věty $2 \times 2 = 4$. Této větě rozumíme aktuálně, když ji čteme nebo slyšíme. Vysvětlující porozumění pak uplatňujeme tehdy, pokoušíme-li se nahlédnout motivaci a smysl, které jednajícím spojuje s vypořádáním této věty právě v dané konkrétní situaci a významové souvislosti. Místo výpovědi si lze samozřejmě dosadit jakékoliv jednání. Tak aktuálně rozumíme například pohyb ruky, která sahá po klice, jakožto záměru otevřít dveře. Motivačně, či vysvětlujícím způsobem rozumíme pak například jednání dřevorubce, zasadíme-li jeho aktuální jednání do širší významové souvislosti. Vysvětlujeme si racionálně jeho jednání například jako snahu vydělat peníze, nebo iracionálně jako potřebu odreagovat se po návalu hněvu. Jak aktuální, tak vysvětlující porozumění může být podle charakteru zkoumaného jednání či typu porozumění racionální nebo iracionální.

Jak jsme již upozornili, boří Weber pojmem vysvětlujícího porozumění (*erklärendes Verstehen*) ostré hranice vytyčené novokantovci mezi metodami porozumění a vysvětlování. „Vysvětlit tedy pro vědu zabývající se smyslem jednání znamená: uchopení významové souvislosti, do níž zapadá aktuální srozumitelné jednání na základě svého subjektivně zamýšleného smyslu.“²⁷ Vysvětlující porozumění se tedy týká motivační a významové souvislosti jednání.

Třetí důležitou metodologickou dichotomií, kterou Weber zavádí v souvislosti s analýzou jednání, je rozlišení mezi *adekvátností* poznání, která je *významová* (*sinnhaft*), a *adekvátností kauzální*. „Významově adekvátní se má nazývat souvisle probíhající chování v té míře, v níž vztah jeho součástí uznáme na základě průměrných myšlenkových a citových zvyklostí jako typickou (jsme zvyklí říkat ‚správnou‘) významovou souvislost. ‚Kauzálně adekvátní‘ má naproti tomu znamenat posloupnost událostí v té míře, v níž podle pravidel zkušenosti existuje šance, že bude i nadále fakticky probíhat

²⁶ *Ibid.*, s. 2.

²⁷ *Ibid.*, s. 4.

stejným způsobem.“²⁸ Z toho vyplývá, že adekvátnost je metodologickou maximou, která se úzce vztahuje ke kategorii motivu jednání, který lze uzнат za odpovídající důvod jeho průběhu. Zatímco se však významová adekvátnost zakládá spíše na typičnosti, spočívá kauzální adekvátnost na zákonech pravděpodobnosti. Typičnost je interpretací určitého jednání na základě známých norem. Jednání je tak vykládáno z předem známého normativního rámce, i když se mu ve skutečnosti může zcela vymykat. Pravděpodobnost je interpretací jednání na základě ověřené pravidelnosti výskytu jeho určitých znaků a extenzí této pravidelnosti do budoucnosti, včetně rizika, že zákony pravděpodobnosti zklamou.

Významovou a kauzální adekvátnost Weber nicméně nestaví striktně proti sobě. Naopak se snaží ukázat, že pro porozumění jednání je nutné obě metody spojit. Zdůrazňuje, že pokud se v porozumění jednání nedostává významové adekvátnosti, pak ani sebevětší počet pozorování nezabrání tomu, že výsledkem bude jen nedokonale srozumitelná statistická pravděpodobnost. Stejně tak platí, že chybí-li kauzální adekvátnost, nemůže ani ta nejevidentnější významová adekvátnost umožnit interpretovat jednání spolehlivěji než jako pouhou šanci, že se toto jednání shoduje s platnými normami.

Předobraz této koncepce adekvátnosti, již jsme předložili na základě pozdějšího textu „Grundbegriffe“, lze nalézt již v textu o kategoriích rozumějící sociologie. Byť zde ještě není provedeno dělení na významovou a kauzální adekvátnost, můžeme již zde vytušit, že se adekvátnost vztahuje na korespondenci subjektivního motivu jednání s motivem, který je mu přisuzován druhým. Tak Weber říká: „Bezprostředně ‚srozumitelný způsob‘ smysluplné struktury jednání je opravdu subjektivně silně racionální jednání orientované na prostředky, které jsou (subjektivně) pokládány za jednoznačně adekvátní pro dosažení (subjektivně) jednoznačných a jasně uchopených účelů. A sice ponejvíce tehdy, jeví-li se i vědci ony prostředky jako vhodné pro tyto účely.“²⁹ Řeč je zde tedy jak o adekvátnosti prostředků vzhledem k subjektivně zamýšleným cílům jednání, tak o uznání této adekvátnosti vědcem či jiným pozorovatelem jednání.

Z toho, co bylo doposud řečeno, lze rekonstruovat provázanost tří metodologických pojmů, které Weber užívá, hovoří-li o jednání:

evidence – racionální / empatická
porozumění – vysvětlující / aktuální
adekvátnost – významová / kauzální.

Vzájemné vazby těchto dichotomií by mohly svádět k lákavé interpretaci,

²⁸ *Ibid.*, s. 5.

²⁹ Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen 1982, s. 432.

podle níž by jeden pól měl vždy odpovídající pojmový pendant v pólech zbývajících dichotomií. Tak jednoduché to nicméně není. Nelze například říci, že vysvětlující porozumění je vždy racionální a aktuální porozumění vždy empatické. Bylo řečeno, že aktuální i vysvětlující porozumění může být racionální i iracionální povahy. Pokud je aktuální či vysvětlující porozumění racionální, odpovídá racionální evidenci. Pokud je nicméně aktuální či vysvětlující porozumění iracionální, odpovídá empatické evidenci. Bylo rovněž ukázáno, že významová a kauzální adekvátnost není disjunktivní, nýbrž spíše komplementární dichotomií.

Komplikovaná je ale i vazba dvou modů porozumění (vysvětlujícího a aktuálního) na odpovídající módy adekvátnosti (významové a kauzální). Přestože se nabízí možnost přiřadit k vysvětlujícímu porozumění významovou adekvátnost a k aktuálnímu porozumění kauzální adekvátnost, měla by rozumějící sociologie při interpretaci jednání uplatnit obojí zároveň. Jak píše Weber: „Správná kauzální interpretace konkrétního jednání znamená: že vnější průběh a motiv jsou dostatečně a zároveň v jejich souvislosti významově srozumitelně poznány. Správná kauzální interpretace typického jednání (srozumitelného typu jednání) znamená: že se typicky pochopený průběh jeví jak významově adekvátně, tak může být určen i kauzálně adekvátně.“³⁰ Pokud smyslová adekvátnost chybí, lze podle Webera hovořit pouze o statistické pravděpodobnosti na základě pravidelnosti průběhu jednání.

Zajímavým pokusem o systematizaci Weberovy metodologie je interpretace M. Sukaleho, který chápe Weberovu metodu rozumějící sociologie jako trojstupňovou, při čemž její jednotlivé úrovně v zásadě odpovídají výše probraným třem metodologickým pojmům.³¹ Rozumějící sociologie vysvětluje sociální jednání tím, že mu v první řadě aktuálně rozumí, tzn. interpretuje je z hlediska účelu a prostředku. V druhém sledu sociologie klade sociální jednání do motivační souvislosti, aby konečně, za třetí, mohla konstatovat, že souvislost motivu a jednání se odehrála přesně tak, jak jí bylo rozuměno. Protože však ani tento sled metodických kroků nevylučuje možnost omylů jak ve fázi porozumění, tak v následném příčinném vysvětlování, jsou vysvětlení poskytnutá sociologií vždy jen hypotézami. Weber sám tento moment neurčitosti výkladu připouští, když na jedné straně tvrdí, že každý výklad chce dosáhnout evidence, „avšak významově evidentní výklad jako takový si ještě nemůže nárokovat kvůli charakteru evidence, že je i kauzálně platným výkladem. Je o sobě stále jen zvláště evidentní kauzální hypotézou.“³²

Rozumějící sociologie se nicméně nesnaží hypotetický element při inter-

³⁰ Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1972, s. 5.

³¹ Srv. Sukale, M. *Max Weber - Leidenschaft und Disziplin*. Tübingen 2002, s. 423.

³² Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1972, s. 4.

pretaci jednání zcela redukovat. Je pravda, že metoda rozumějící sociologie je racionalistická, ovšem pouze v tom smyslu, že je účelné snažit se porozumět jednání prostřednictvím kategorie racionality, která implikuje přehlednost. Weber se tedy soustředí na ideální typ jednání, který se vyznačuje vysokou mírou racionality, především proto, že motivační souvislost racionálního typu jednání je nejjednodušeji interpretovatelná. Neznamena to ovšem, že by se Weber snažil vystavět rozumějící sociologii na základě přesvědčení o bezvýhradné dominanci racionálna nad jednáním.

Jednání a racionalita

Naznačili jsme, že racionální typ jednání je pro Webera klíčem k nalezení optimální metodologie porozumění motivační souvislosti a smyslu jednání. Podívejme se nyní podrobněji právě na vztah jednání a racionality. V textu „Soziologische Grundbegriffe“ Weber předkládá známou typologii jednání, již pro přesnost uvedme v celém znění: „Jako každé jednání, může být i sociální jednání určeno: 1. účelově racionálně (zweckrational): prostřednictvím očekávání chování předmětů vnějšího světa a ostatních lidí a za využití těchto očekávání jakožto „podmínek“ či „prostředků“ pro vlastní racionální účely, o něž usilujeme a jež zvažujeme v podobě úspěchu, - 2. hodnotově racionálně (wertrational): prostřednictvím vědomé víry - etické, estetické, náboženské či jakékoliv jiné - v nepodmíněnou vlastní hodnotu určitého sebe-chování čistě jako takového, nezávisle na úspěchu, - 3. afektivně (affektuel), obzvláště emocionálně: prostřednictvím aktuálních afektů a citových stavů, - 4. tradičně (traditional): prostřednictvím zažitých zvyklostí.“³³ První dva typy jednání jsou zde na první pohled odlišeny od zbylých dvou jak z hlediska vzájemné komplementarity, tak na základě společného racionálního základu. Zároveň se i první dva racionální typy jednání od sebe liší. Zatímco účelově racionální jednání je vedené kalkulací z hlediska svých důsledků, je hodnotově racionální jednání činností uskutečňovanou podle nároků, jež na sebe klade sám aktér.

Přestože Weber upozorňuje, že se tradiční a afektivní jednání pohybují zpravidla za hranicí toho, co lze nazývat významově orientovaným jednáním, ještě to neopravňuje k tomu označovat tyto typy jednání za zcela iracionální. V případě afektivního a tradičního jednání jde pouze o takové jednání, v němž lze jen těžko hledat souvislosti mezi zamýšleným smyslem jednání a jeho vnějším projevem. Z tohoto hlediska je dominantním těžištěm této typologie účelově racionální jednání, od něhož se odvozuje význam zbývajících typů. Je tomu tak proto, že jde o nejčistší ideální typ, který vykazuje nejvyšší

³³ Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1972, s. 12.

míru pravidelnosti a nejméně odchylek. Také smysl účelově racionálního jednání odpovídá zpravidla jeho vnějšímu průběhu, což ulehčuje jeho interpretaci. Jak píše Weber: „Konstrukce přísně účelově racionálního jednání tedy slouží v těchto případech sociologii [...] jako typ (ideální typ) k tomu, aby rozuměla reálnému, skrze iracionality všeho druhu (afekty, omyly) ovlivněnému jednání jako ‚odchylce‘ od očekávaných průběhů čistě racionálního chování.“³⁴ V případě účelově racionálního jednání je tak možné dostat třem metodologickým maximám probraným v předchozí kapitole – evidenci, porozumění a adekvátnosti. Když Weber říká, že „každá interpretace racionálně orientovaného účelového jednání má – pro pochopení použitých prostředků – nejvyšší míru evidence“,³⁵ má tím na mysli, že pozorovatel, snažící se pochopit jednání druhého, má v tomto případě velkou možnost adekvátního porozumění, které odpovídá jeho skutečně zamýšlenému smyslu.

Tato na první pohled přehledná kategorizace čtyř typů jednání vyvolala nicméně mnoho interpretačních sporů. Parsons ve své rozsáhlé interpretaci v *The Structure of Social Action* upozorňuje na to, že Weber ponechává při definici typů jednání nevyjasněnou otázku jejich metodologického statusu. Zprvu se totiž zdá, že této typologii Weber rozumí jako vymezení ideálních typů, avšak později ji používá v jiném kontextu.³⁶ Rozlišení prvních dvou typů jednání se totiž vztahuje ke konkrétním typům jednání, přičemž účelová racionalita se pohybuje v rovině prostředek-účel, zatímco hodnotová racionalita v oblasti přesvědčení a cílů. Takto chápaná distinkce by se shodovala s paralelním rozlišením etiky odpovědnosti (Verantwortungsethik) a etiky přesvědčení (Gesinnungsethik) z *Politiky jako povolání*.³⁷ Etice odpovědnosti by odpovídalo účelově racionální jednání, zatímco etice přesvědčení jednání hodnotově racionální. Parsons však upozorňuje, že oběma typům racionálního jednání je vlastní jak účelová volba prostředků, tak cíle, kterých lze jednáním dosáhnout. Tím se přiklání k výkladu, že Weberovy typy jednání jsou ideálními typy.³⁸

Weberova kategorizace jednání do ideálních typů vyvolává i další otázky. G. Schöllgen podotýká, že máme-li rozumět určitému jednání a vysvětlit je, musíme nejprve vědět, s jakým typickým jednáním máme co do činění.³⁹ Obtíže vyvstávají v případě, kdy jsme svědky nepřehledného či neznámého prů-

³⁴ *Ibid.*, s. 3.

³⁵ *Ibid.*, s. 2.

³⁶ Srv. Parsons, T. *The Structure of Social Action*. New York 1949, s. 643.

³⁷ Tuto analogii Parsons čerpá z výkladu Webera od von Scheltinga (srv. von Schelting, A. *Max Webers Wissenschaftslehre*. Tübingen 1934, část I).

³⁸ Sám Parsons chápe racionalitu jednání jako „vědecky dokazatelnou pravděpodobnost, že uplatněné prostředky budou mít za výsledek nebo udrží v rámci podmínek aktuální situace budoucí stav věcí, který si aktér předsevzal jako svůj cíl.“ (Parsons, T. *The Structure of Social Action*. New York 1949, s. 699).

³⁹ Srv. Schöllgen, G. *Handlungsfreiheit und Zweckrationalität*. Tübingen 1984.

běhu jednání, které nejsme schopni ideálnětypicky zařadit. Tento problém, který Weber ponechává otevřený, podle Schöllgena vyplývá z dvojznačnosti pojmu smyslu (Sinn). Schöllgen ukazuje, že „smyslu lze u Webera rozumět a) jako subjektivně kladenému, popř. zamýšlenému, ale nikoliv nutně sdělenému či sdělitelnému cíli, a b) jako empirické, a tím také pozorovatelem konstatovatelné účelovosti jednání.“⁴⁰ V tomto druhém významu je smysl jednání rozpoznatelný a lze jej klasifikovat jako ideální typ. Je to smysl bezprostředně otevřený vědeckému zkoumání, které klasifikuje jednání na základě racionální struktury a empirické pravidelnosti. Takový vědecký přístup však nelze uplatnit v případě subjektivně zamýšleného smyslu jednání.

Z podobných pozic a za použití kategorií subjektivity a objektivnosti se pokouší racionální typy jednání systematizovat R. Brubaker. Účelovou a hodnotovou racionalitu chápe souhrnně jako subjektivní racionalitu, protože vychází z vnitřního rozhodnutí aktérů. Proti subjektivní racionalitě staví komplementární a z metodologického hlediska nutnou objektivní racionalitu. Opírá se přitom o tzv. objektivní racionalitu správnosti (objektive Richtigkeitsrationalität), o níž Weber hovoří v „Kategorienaufsatz“.⁴¹ Objektivní racionalita je v Brubakerově interpretaci doménou takového jednání, které „používá objektivně správné prostředky v souladu s vědeckým poznáním.“⁴² Objektivní racionalita přitom pokrývá užší pole než subjektivní racionalita, protože lze najít objektivní korelát k účelově racionálnímu jednání, avšak nikoliv k jednání hodnotově racionálnímu. Účelově racionální jednání je vždy subjektivně racionální, avšak může se stát objektem vědeckého zájmu, který subjektivní racionalitu pojmově uchopí a pokusí se nalézt objektivní interpretaci korespondující se subjektivním smyslem. „Zda je jednání objektivně racionální nebo nikoliv, záleží na posouzení vědeckého pozorovatele – tj. toho, kdo je schopen empiricky uchopit vhodnost aktérova jednání jako prostředku sloužícímu k nějakému účelu.“⁴³ Subjektivně racionální jednání může být samozřejmě z hlediska objektivní racionality iracionální. Například magické prostředky nemusí být objektivně zřetelně vázány na konkrétní cíle. Naopak subjektivně iracionální jednání může být objektivně racionální. V této druhé konstelaci Brubaker mimochodem nachází doménu psychoanalýzy, která se snaží takovou latentní objektivní racionalitu uchopit a pojmenovat.

Jednu z nejpřehlednějších systematizací Weberovy typologie jednání nabízí Jürgen Habermas. Slouží mu k tomu kategorie prostředků, účelů, hodnot a důsledků jednání. Účelově racionálně se totiž aktér chová v případě, že

⁴⁰ Schöllgen, G. *Handlungsfreiheit und Zweckrationalität*. Tübingen 1984, s. 95.

⁴¹ Srv. Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen 1982, s. 432.

⁴² Brubaker, R. *The Limits of Rationality*. London 1984, s. 53.

⁴³ *Ibid.*, s. 54–55.

na základě hodnotové orientace zvažuje účely a zohledňuje prostředky z hlediska možných důsledků jednání. Tento náhled přehledně shrnuje v následující tabulce:

Tabulka 1 Habermasova/Schluchterova formalizace Weberových typů jednání⁴⁴

Typy jednání podle míry racionality	subjektivní smysl se týká těchto kategorií:			
	prostředky	účely	hodnoty	důsledky
účelově racionální	+	+	+	+
hodnotově racionální	+	+	+	-
afektivní	+	+	-	-
tradiční	+	-	-	-

Elegance a účelnost této interpretace vyjde najevo zejména poté, přečteme-li si následující Weberovy charakteristiky prvních dvou typů jednání. „Účelově racionálně jedná ten, kdo své jednání orientuje podle účelů, prostředků a vedlejších důsledků a přitom porovnává jak prostředky a účely, tak účely a vedlejší důsledky a konečně také různé možné účely navzájem.“⁴⁵ V definici účelové racionality tedy Weber přímo zmiňuje čtyři kategorie použité v tabulce výše. Při charakteristice hodnotové racionality se však již Weber bez těchto kategorií obešel: „Čistě hodnotově racionálně jedná ten, kdo bez ohledu na předpokládané důsledky jedná podle svého přesvědčení o tom, co se mu povinnost, důstojnost, krása, náboženský předpis, pieta či důležitost ‚věcí‘ jakéhokoliv druhu zdají nabízet.“⁴⁶ Čtyři kategorie použité Schluchterem a Habermasem k souhrnnému popisu Weberovy typologie jednání tak ukazují, že všechny čtyři typy lze nahlédnout jednotnou optikou bez ohledu na to, zda ji uplatňuje sám Weber.

Přesto v této klasifikaci jednání vystupuje do popředí typ účelově racionálního jednání. Bylo by však nesprávné vyvozovat z dominance tohoto typu jednání u Webera závěr, že účelová racionalita je měřítkem pro ostatní typy, jako to činí například Richard Münch, jemuž se zbývající typy jednání jeví „již jen jako negativní odvozeniny účelové racionality bez pozitivního určení své výlučné funkce“.⁴⁷ Je nesporné, že důsledky účelově racionálního jednání v mo-

derních společnostech přesahují význam zbývajících tří typů jednání. Avšak i kdyby měl Münch pravdu v tom, že Weberova typologie jednání je nevyvážená, byla by jeho poznámka důležitá jen pro oblast metodologie ideálních typů. Přestože se totiž Weber ve svých spisech dominantně věnoval účelové racionalitě, nelze například hodnotové racionalitě rozumět jen jako absenci účelové racionality. I hodnoty představují ve společnosti svébytný fenomén, jehož funkce musí být pozitivně vymezena. Fakt, že Weber konstatoval ustupující význam hodnotové racionality, ještě neznamená, že by sloužila jen jako negativní kategorie k odstínění jiného typu. I když se tedy bude v dalších úvahách v tomto textu objevovat převážně účelová racionalita, popř. její modifikace (v podobě instrumentální racionality či zvěcnění), nebude to znamenat popření pozitivního určení zbývajících typů jednání. Bude to jen důkaz toho, že problémy moderních společností lze hledat právě v absolutizaci účelu.

Stěžejní význam, který Weber přisoudil účelově racionálnímu jednání, má nejen své metodologické důvody, nýbrž zejména důležité společensko-historické konsekvence. Weber si uvědomoval, že pouze na Západě se dokázala rozvinout empirická věda, racionální hudba, právo a především hospodářská forma kapitalismu. Na základě porozumění jednání, a zejména jednání účelově racionálnímu, se Weber snažil pochopit svoji současnost a společnost, v níž žil. Činil tak metodou zkoumání společnosti skrze její historickou genezi. Patrné je to zejména z Weberových studií věnovaných sociologii náboženství, kde vystupují do popředí motivy jako stoupající racionalizace náboženských symbolů či vliv racionalizace a systematizace etických kodexů na utváření hospodářské formy kapitalismu.⁴⁸ Jednání chápe Weber jako hybnou sílu, která se uskutečňuje v rámci určitého legitimního řádu. Ukazuje se, že účelová racionalita zasahuje do širších společenských souvislostí, že stojí v samotném základu útvaru, který nazýváme moderní společnost. Nejzřetelněji se to ukazuje v *Protestantské etice*, kde Weber, jak známo, analyzuje vznik moderní formy kapitalismu na základě specifického typu jednání odvozeného od základních principů protestantismu. Askeze jakožto rozhodující hodnota byla racionálním projevem specifické interpretace náboženských příkázání a jednání orientovaného na zisk a tvorbu materiálních hodnot.

Vyjma objektivních historických analýz se však Weber s neskrývanými obavami soustředí na oblast institucionalizace účelově racionálního jednání. Zřejmě nejznámějším příkladem absolutizace racionality, který Weber podává, je teze o odkouzlení světa, již lze nalézt mimo jiné v pojednání o sociologii náboženství. Ve známém „Zwischenbetrachtung“ *Sebraných spisů k sociologii*

⁴⁴ Srv. Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band I. Frankfurt a. M. 1981, s. 381. Původně se jedná o interpretační návrh W. Schluchtera, na něhož Habermas odkazuje (srv. Schluchter, W. *Die Entwicklung des okzidentaler Rationalismus. Eine Analyse von Max Webers Gesellschaftsgeschichte*. Tübingen 1979, s. 192).

⁴⁵ Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1972, s. 13.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 12.

⁴⁷ Münch, R. *Theorie des Handelns*. Frankfurt a. M. 1982, s. 559.

⁴⁸ K interpretaci pojmu racionalizace ve Weberově sociologii náboženství srv. Loužek, M. *Max Weber*. Praha 2005, s. 307–313.

náboženství čteme: „Kdekoli však racionálně empirické poznání do důsledků provedlo odkouzlení světa [kurz. M.N.] a jeho proměnu v kauzální mechanismus, vzniklo s konečnou platností napětí proti nárokům etického postulátu: že svět je bohem řízený, tedy nějak eticky smysluplně orientovaný kosmos. Neboť empiricky a vposledku matematicky určené pojetí světa vede v zásadě k odmítnutí jakéhokoliv náhledu, který se vůbec táže po ‚smyslu‘ nitrosvětského dění.“⁴⁹ Weber analyzuje dějinný proces odkouzlení jako předpoklad pro pochopení západní racionality. Vodítkem pro zkoumání společenské racionalizace je mu pak právě koncept účelové racionality. Zatímco účel vede ke kauzalitě, hodnoty zakládají oblast etiky. Obě sféry se tím neodvolatelně ocitají v konfliktu.

V citovaném úryvku se plně vyjevuje pesimistický podtext Weberova uvažování. V tom také tkví ono zvláštní napětí Weberova myšlení, které se na jedné straně snaží za každou cenu dostat metodologickým nárokům nehodnotící vědy a objektivity, na straně druhé se však nedokáže ubránit tomu, aby v krátkých záblescích, jako je výše citovaná myšlenka, přece jen nedalo průchod temným obavám z vývoje západní společnosti. Za Weberovými analýzami institucionalizace účelu a s ním spjaté racionality tak lze tušit jak vliv Nietzschova pesimismu, tak i novokantovské nedůvěry vůči vysvětlujícím přírodním vědám. Obě tradice jsou kritické vůči absolutizaci kalkulovatelného účelu (srv. Nietzschovu analýzu modernity jako degradované rovnostářské kultury v *Genealogii morálky*.) Tímto nihilistickým proroctvím Weber stojí na počátku kritické teoretické linie, která se později explicitně profilovala jako kritika osvícenské instrumentalizující racionality. Webera lze do jisté míry tušit i v pozadí současných feministických diskusí a sporů o normativní předpoklady modernity. Jak v této souvislosti naznačuje Habermas, koncept účelové racionality Weber sdílel na jedné straně s Marxem, na druhé straně předjal jeho pozdější rozpracování u Horkheimera s Adornem.⁵⁰ Racionalizace je u Marxe vázána na oblast výrobních vztahů a produkce, kdy společenskou racionalizaci spatřoval v rozvoji výrobních sil, rozmachu empirického poznání sloužícího lepší organizaci pracovních sil a výrobních technik. Naproti tomu se výrobní vztahy jakožto klíčové struktury ovlivňující rozdělení moci ve společnosti dostávají samy pod racionalizační tlak výrobních sil. Weber, podle

⁴⁹ Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen 1988 (orig. 1920), s. 564 (Zwischenbetrachtung). Pro úplnost je nutno uvést, že v podobné souvislosti Weber hovoří o odkouzlení světa ve *Vědě jako povolání*: „Vzrůstající intelektualizace a racionalizace tedy neznamená, že by přibývalo znalostí podmínek, ve kterých žijeme. Nýbrž znamená něco jiného: vědění o tom nebo víru v to, že člověk, kdyby jen chtěl, se to kdykoliv může dovědět, že tedy v zásadě neexistují žádná tajemná nepropočitatelná síla [...] že je spíše naopak možné ovládat všechny věci v zásadě propočtem. To však znamená, že svět je zbaven kouzel.“ (srv. Weber, M. *„Věda jako povolání“*. In: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha 1998, s. 118).

⁵⁰ Srv. Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band I. Frankfurt a. M. 1981, s. 208.

Habermase, posuzuje institucionální rámec kapitalismu odlišně; nikoliv jako výrobní vztahy, které omezují postup racionalizace, nýbrž jako subsystémy účelově racionálního jednání. Právě účelová racionalita je hlavním nositelem změn souvisejících s procesem racionalizace.

Celý koncept racionalizace je u Webera založen terminologicky velmi široce. Randall Collins o Weberovi s jistou nadsázkou píše, že „zkoumání jeho teorií je podobné loupání cibule, jen si nemůžeme být jisti, co je jejím jádrem“.⁵¹ Problém racionalizace není výjimkou, neboť jej Weber interpretuje v širokém spektru sociálních jevů, včetně hudby. Projevy racionalizace v oblasti hudby Weber shledává jak v kompozici, kde se prosazují matematické modely harmonie, tak ve vývoji stavby hudebních nástrojů, kde stále silněji dominuje technika.⁵² Z hlediska celku Weberova myšlení je nicméně problém racionalizace v hudbě tématem spíše okrajovým. Za ono hledané jádro Weberova teoretického usilování je považována spíše sociologie náboženství. Například Parsonsova rozsáhlá interpretace Weberovy teorie jednání v *The Structure of Social Action* vychází z témat rozpracovaných právě v rámci sociologie náboženství. Podobně Jürgen Habermas vychází ve své interpretaci Weberovy koncepce západního racionalismu z jeho sociologicko-náboženských spisů.⁵³ Velmi vlivnou interpretací Weberovy teorie racionality, která je zároveň pokusem o sumarizaci jednotlivých významů, které pojem racionalizace nabývá napříč Weberovým teoretickým odkazem, je rovněž pokus S. Kalberga.⁵⁴ Tyto interpretační pokusy zde nicméně není nutné do detailů rozebírat.

Důvodem, proč jsme započali naše úvahy teorií Maxe Webera, byla především snaha pochopit roli, kterou hraje jednání z hlediska celku konkrétní společnosti. V této souvislosti je důležitý především fakt, že nejvlastnějším nositelem procesu racionalizace se ukázalo být jednání jako takové. Podobně Weber chápe kolektivní sociální útvary nikoliv jako entity, které jednají samy za sebe, nýbrž jsou vždy definovány individuálním jednáním. Pro sociologii

⁵¹ Collins, R. *Max Weber*. London 1986, s. 61.

⁵² Mnohé motivy Weberových analýz racionalizace hudby rozvinul ve své estetické teorii T. W. Adorno. Spatřujeme v tom jen další z řady důvodů, proč je třeba Webera vnímat jako klíčový teoretický zdroj kritické teorie.

⁵³ Srv. Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band I. Frankfurt a. M. 1981, s. 225–261.

⁵⁴ Srv. Kalberg, S. „Max Webers Typen der Rationalität: Grundsteine für die Analyse von Rationalisierungsprozessen in der Geschichte“. In: Sprondel, W. M., Seyfarth, C. (ed.) *Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns*. 1981, s. 9–38. Kalbergova systematizace je založená zejména na detailním studiu spisů *Wirtschaft und Gesellschaft* a *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Kalberg kritizuje zejména častá zjednodušení a zužování Weberova pojmu racionality na myšlenku odkouzlení světa a procesu byrokratické. Takové interpretace kladly Weberův koncept racionality do úzké souvislosti s účelově racionálním jednáním a zmíněné dějinné procesy podmiňovaly rozšířením právě tohoto typu jednání. Kalberg navrhuje přehlednou typologii významů pojmu racionality, když u Webera rozlišuje 1. praktickou racionalitu, 2. teoretickou racionalitu, 3. materiální racionalitu a 4. formální racionalitu a v dalším interpretačním kroku zároveň ukazuje, jak tyto kategorie racionality souvisejí s Weberovými čtyřmi typy jednání.

neexistuje jednající kolektivní osoba, nýbrž vždy jen jednající individua, která svým jednáním kolektivity utvářejí. Jak píše Weber: „Pokud (sociologie – pozn. M.N.) hovoří o ‚státě‘, ‚národu‘, ‚akciové společnosti‘, ‚rodině‘ či o ‚armádní jednotce‘ nebo podobných ‚útvorech‘, míní tím spíše pouze určitým způsobem uzpůsobený průběh skutečného či alespoň možným způsobem utvářeného sociálního jednání jednotlivce.“⁵⁵ Z toho ovšem plyne důležitý závěr. Je-li proces racionalizace klíčem k pochopení dané (nebojme se říci i současné) společnosti či přinejmenším jejích klíčových institucí, které ji spoludefinují, pak je to právě specifický typ jednání, které jakožto spodní proud reprodukuje její konstitutivní rysy. Weberova analýza procesů racionalizace tak na jedné straně poukázala na důležité znaky doby, ale na druhé straně ve spojení s motivační teorií jednání nabídla komplexní náhled na společnost, v němž je realita primárně výsledkem aktivity jednotlivců. Již zde tak nacházíme první náznak toho, co bude během dalších úvah postupně ozřejmováno, totiž že jednání utváří určitý diskurs, ale zároveň je jím i zpětně proměňováno. Právě dialektiku tohoto vztahu, který bude v průběhu dalších zkoumání rozváděn, jsme se pokusili s pomocí Weberových intuicí naznačit a to byl také důvod, proč jsme započali cestu našich zkoumání právě s ním.

⁵⁵ Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1972, s. 6-7.